

آزمون‌پذیری نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر با نقش بازار تهران در

انقلاب اسلامی (محدوده زمانی: ۱۳۴۱-۱۳۵۷ ه.ش)

رضا یوسفی^۱

علی غفرانی^{۲*}

چکیده

هدف: تبیین نقش بازار تهران به‌عنوان یک نهاد اجتماعی غیررسمی تأثیرگذار در چارچوب نظریات انقلاب، یکی از مسائلی است که در تحقیقات اخیر کمتر به آن توجه گردیده است، لذا هدف از پژوهش، این است که نقش بازار تهران در انقلاب اسلامی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ه.ش، ذیل نظریه‌ی رفتار جمعی نیل اسملسر مورد تطبیق قرار گیرد.

روش‌شناسی پژوهش: این پژوهش دارای رویکرد توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از روش نظری نیل اسملسر، نقش بازار تهران در انقلاب اسلامی را با تکیه بر اسناد، روزنامه‌ها، خاطرات و منابع کتابخانه‌ای مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد برخی اقدامات نسنجیده‌ی محمدرضا پهلوی، مرحله‌ی شرایط ساختاری برای وقوع جنبش را به‌وجود آورد. پس از آن مرحله‌ی فشار ساختاری، با بروز رکود اقتصادی، فعال گردید و به دنبال آن، نیز مرحله‌ی گسترش باورهای تعمیم یافته در میان بازاریان جهت مبارزه با حکومت پدید آمد. محمدرضا شاه با اقداماتی از قبیل سرکوب بازاریان و تبعید امام، عوامل تنش‌زا را به‌وجود آورد و موج اعتراضات، افزایش یافت، به‌طوری‌که در مرحله‌ی شکل‌گیری بسیج و رهبری کاریزما، بازاریان تهران، رهبری امام خمینی (ره) برای مبارزات را پذیرفتند و پس از آن موج انقلاب گسترده‌تر شد و مرحله‌ی آخر، عدم توانایی کنترل حکومت محقق گردید و انقلاب اسلامی به پیروزی رسید.

نتیجه‌گیری: با توجه به این که نیل اسملسر شرط وقوع هر انقلابی را طی مراحل شش‌گانه بیان کرده، لذا بررسی نقش بازار تهران نشان می‌دهد، این شش مرحله‌ی مدنظر نیل اسملسر با نقش بازار تهران در انقلاب قابل تطبیق و ارزیابی است.

کلیدواژه‌ها: انقلاب اسلامی، بازار، تهران، نظریه رفتار جمعی، نیل اسملسر.

Email: yousefi_1365@yahoo.com

۱- دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

Email: a ghofrani@basu.ac.ir

۲- دانشیار گروه ایران‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. (نویسنده مسئول)

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۴

مقدمه

در تعریف کلی، بازار به‌عنوان محل خرید و فروش و عرضه کالا شناخته می‌شود (سلطان‌زاده، ۲۰۰۱: ۱۱). در منابع دارای سه تعریف متفاوت، ۱- مکانی برای داد و ستد و ۲- مجموعه شرایط و ساختارهای داد و ستد ۳- فرایند سازوکارهایی که داد و ستد را تنظیم می‌کند، است (ازغندی، ۲۰۰۶: ۱۳۶-۱۳۷). بازاریان، به‌عنوان یک گروه مهم اجتماعی، از دکانداران، اصناف، پیشه‌وران، تاجران تشکیل و هر کدام در قسمت معین، که راسته بازار خوانده می‌شد، جمع بودند (کمالی، ۲۰۰۲: ۶۰-۷۹؛ آبراهامیان، ۲۰۰۶: ۱۱۲-۱۱۳).

در طول تاریخ، بازارهای ایران دارای جایگاه اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی بوده‌اند، به‌طوری‌که علاوه بر داد و ستد، اخبار و اطلاعات و آگهی‌ها نیز از این طریق به اطلاع شهروندان می‌رسید و در صورت بروز بحران‌های سیاسی در جامعه، نقش مهمی در گسترش اخبار ناراضیاتی‌ها داشتند در سده‌های معاصر، بازار با شهرها، پیوند عمیقی داشته و بر این اساس بازار، یک پدیده‌ی شهری ارزیابی می‌شود و از زمان تأسیس نخستین شهرها در ایران محل انجام فعالیت‌های اقتصادی بود که در رونق داد و ستد داخلی و خارجی و رشد شهرنشینی مؤثر بود (قزل ایاق، ۲۰۲۲: ۲۶-۳۳).

با توجه به این‌که مقاله‌ی حاضر به دنبال این است نقش بازار تهران در انقلاب اسلامی را با نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر مورد آزمون‌پذیری قرار دهد لذا بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد تاکنون تحقیق مستقلی در این باره صورت نگرفته است و تنها پژوهش‌هایی که در حوزه انقلاب اسلامی بر اساس نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر مورد بررسی قرار گرفته و تا حدودی به موضوع تحقیق نزدیک می‌باشد به شرح ذیل است:

الف) تحلیل قیام ۱۵ خرداد در قالب نظریه جنبش اجتماعی: این پژوهش در فصلنامه علوم اجتماعی سال ۸۹ توسط آقای محمد رحمتی و سایرین به چاپ رسیده است. نویسنده در این تحقیق سعی کرده نقش رهبری امام خمینی(ره) در قیام ۱۵ خرداد را بر اساس نظریه جنبش اجتماعی نیل اسملسر مورد بررسی قرار دهد (رحمتی، ۲۰۱۰: ۱۳۸-۱۶۹).

ب) پایان‌نامه تبیین انقلاب اسلامی با تأکید بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر: این پژوهش در حوزه جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی در پژوهشکده امام خمینی(ره) و انقلاب اسلامی توسط آقای جواد صباغ جدیدی در سال ۱۳۸۳ش، برای مقطع ارشد انجام گرفته است. در این پژوهش، نویسنده با تکیه بر نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر، به تبیین کلی انقلاب اسلامی پرداخته و به‌عنوان یک الگو در نوشتار حاضر به کار گرفته شده است (صباغ جدید، ۲۰۰۴: ۱۵-۱۵۶).

چارچوب نظری پژوهش

در باره‌ی علل شکل‌گیری انقلاب، دیدگاه‌های مختلفی از سوی نظریه‌پردازان حوزه جنبش‌های اجتماعی مطرح گردیده است. یکی از این نظریات، تئوری رفتار جمعی «نیل اسملسر» جامعه‌شناس حوزه انقلاب است که در پژوهش حوزه انقلاب اسلامی کمتر به آن پرداخته شده است. رویکرد نیل اسملسر، در چارچوب

مکتب اصالت کارکرد و سنت امیل دورکیم قرار می‌گیرد که در اثرش به نام «نظریه رفتار جمعی» تشریح گردیده است. او انقلاب را یک مقوله کلی رفتار جمعی می‌داند که به دنبال نوسازی به وجود می‌آید. نوسازی جامعه، تقسیم کار و تنوع در ساختارها، باعث ایجاد اختلال در همبستگی اجتماعی می‌شود و منجر به این مسئله می‌شود که مکانیسم‌های همبستگی نمی‌توانند پیچیدگی‌های فزاینده را جذب کنند. با توجه به این که ساخت‌های نوپدید و اجزا آن، نمی‌توانند با ساخت‌ها و اجزا دیگر رابطه متقابل داشته باشند، در نهایت خطر فروپاشی تعادل اجتماعی به وجود می‌آید (اسملسر^۱، ۲۰۰۱: ۶-۸۵). وی در بیان نظریه خود، مراحل شش‌گانه برای شرایط انقلابی تحت عنوان «فرآیند فزاینده تعین» را ترسیم کرده که هر مرحله، نقش ویژه‌ی خود را در مشخص‌تر نمودن نتیجه ایفا می‌کند. این شش مرحله عبارتند از:

(۱) شرایط مساعد ساختاری: در این مرحله، تعادل میان تحول ساختاری و همبستگی اجتماعی برهم می‌خورد و به انواعی از رفتار جمعی از قبیل هیجانات عمومی منجر می‌شود.

(۲) فشارهای ساختاری: در این مرحله آنچه باعث ظهور فشارهای ساختاری می‌شود، عواملی از قبیل نوسانات بازار، منازعات گروه‌های اجتماعی و تنش‌هایی از نوع نگرانی در باره‌ی آینده، اضطراب و ابهام ناشی از برخورد مستقیم هدف‌ها است. زمانی که جامعه تحت فشار قرار می‌گیرد، غالب مردم ترغیب می‌شوند که دور هم جمع گردند و راه حل قابل قبولی را برای دفع فشار پیدا کنند.

(۳) پیدایش و انتشار عقاید تعمیم یافته: این مرحله به نوعی گسترش عقاید عمومی است که به تلاش اعضای جنبش مرتبط می‌باشد و زندگی موجود را شر و شیطانی قلمداد می‌کند و جنبش، از ایدئولوژی معینی که باعث ایجاد نارضایتی می‌گردد، شکل می‌گیرد. در این مرحله باید همه افراد به این باور برسند که مسئله‌ای وجود دارد، عقایدی در باره آن شکل گیرد و سرانجام راه‌حلی با عقایدی مشترک از سوی مردم برای آن ارائه گردد.

(۴) پیدایش عوامل تنش‌زا: در این مرحله حوادث و رویدادهایی اتفاق می‌افتد که به‌عنوان عوامل تحریکی و شتاب‌زا هستند و افراد را وارد جنبش اجتماعی می‌کنند. برای این که رفتار جمعی شکل بگیرد، نخست باید رویداد مهم و حساس، مردم را به واکنش جمعی برانگیخته و برای ایجاد جنبش، باید حوادثی اتفاق افتد تا عوامل پیشین فعلیت یابند.

(۵) مرحله شکل‌گیری بسیج و رهبری کاریزما: در این مرحله رهبرانی که کارزماتیک هستند، برای وقوع جنبش اجتماعی تلاش می‌کنند. به این ترتیب جنبش، حول سازمان و رهبری شکل می‌گیرد. در چنین وضعیتی، اگر فرد، رهبری جنبش را بر عهده بگیرد و مردم را به تشکل و فعالیت‌های انقلابی تشویق کند، جنبش قوی‌تر می‌شود.

(۶) مرحله فقدان کنترل مؤثر اجتماعی و سرکوب سیاسی: در این مرحله، ضعف و ناتوانی دولت در بکارگیری زور و استفاده از اهرم سرکوب، جنبش اجتماعی معطوف به ارزش را در مسیر انقلاب تبدیل قرار

می‌دهد (اسملسر، ۲۰۰۱: ۱۲۰-۱۸۷).

لذا بر اساس مراحل شش‌گانه نیل اسملسر، در مطالب زیر به آزمون‌پذیری نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر با نقش بازار تهران در انقلاب اسلامی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ش خواهیم پرداخت.

نقش بازار تهران در شکل‌گیری شرایط ساختاری از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷هـ ش

نیل اسملسر در بیان نظریه رفتار جمعی، اعتقاد دارد برای شکل‌گیری هر جنبش اجتماعی، باید شرایط ساختاری مهیا باشد تا نوع خاصی از رفتار جمعی ظاهر شود که منتهی به بروز انقلاب می‌شود. بررسی نقش بازار نشان می‌دهد که این نهاد اجتماعی غیررسمی شهری تأثیر قابل توجهی در شکل‌گیری زمینه‌های ساختاری برای انقلاب داشته است، لذا برخی از حوادث مهمی که به ظهور زمینه‌های ساختاری در انقلاب از سوی بازار تهران دامن زد، به شرح ذیل است:

اعتراض بازار تهران به اجرای طرح توسعه اقتصادی حکومت محمدرضا پهلوی

یکی از موضوعاتی که شکل‌گیری زمینه‌های ساختاری برای جنبش اجتماعی از سوی بازاریان تهران را فراهم کرد، اجرای سیاست مدرن‌سازی و طرح توسعه اقتصادی محمدرضا پهلوی بود. پیگیری این سیاست، منجر به گسست پیوند جامعه و حاکمیت گردید. محمدرضا پهلوی برای مدرن کردن کشور، رفتار چندان مناسبی با بازاریان نداشت و مخالف هرگونه فعالیت بازار در شکل سنتی آن بود و بازاریان را افراد متعصبی می‌دانست که در برابر تغییر مقاومت زیادی می‌کردند. او بازار را یک نهاد تجاری-اجتماعی بزرگ خاورمیانه می‌دانست که دوره‌ی فعالیت آن سپری شده بود. در ادامه سیاست مدرن‌سازی کشور، محمدرضا پهلوی با تأسیس شرکت‌های دولتی برای واردات و توزیع مواد غذایی، پایه اقتصادی بازار را آشکارا تهدید کرد. روزنامه‌های دولتی، از لزوم نابودی بازار با احداث بزرگراه‌ها، از بین بردن حجره‌های پوسیده و جایگزینی سوپرمارکت‌ها به جای مغازه‌های قدیمی و ایجاد فروشگاه‌های دولتی به سبک گاونت‌گاردن‌های لندن سخن به میان می‌آوردند (آبراهامیان، ۲۰۰۲: ۵۴۴-۵۴۵).

در اسناد برجای مانده از دوره پهلوی، نامه‌ای از سوی دبیر اتاق بازرگانی و صنایع و معادن تهران به تیمسار سپهبد روحانی بازرس مخصوص نخست‌وزیری در تاریخ ۱۳۵۱/۰۹/۲۳ش، ارسال شده و در آن به مسئله‌ی ایجاد بزرگراه در چارچوب انجام مسیر اصلاحی، تحمیل خسارت به بازاریان اشاره می‌شود که باعث اعتراض شدید و شکایت آن‌ها گردیده بود (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران، سند شماره ۳۸۰۵). طرح انقلاب سفید، در چارچوب سیاست مدرن‌سازی از سوی حکومت بود که باعث اعتراض بازاریان و روحانیت گردید، به طوری که شرکت در رفراندوم انقلاب سفید از سوی مراجع و روحانیت تحریم شد. عده‌ای از اصناف بازار تهران با آن همراهی کردند (سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران، سند بی شماره؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران، سند شماره ۳۳۳۹).

حضور مبارك حضرت آیت الله العظمی آقای سید شهاب الدین مرعشی نجفی متع الله المسلمین بطول بقائه

با در نظر گرفتن اوضاع فعلی و سلب آزادی از تمام طبقات مردم و محدودیت کامل مراجع عظام و زندانی بودن رجال و سایر افراد مملکت و تعطیل مجالس و محافل تبلیغات مذهبی، شرکت در امر انتخابات جایز است یا خیر؟ مستدعی است نظریه خود را در این باره مرقوم فرمائید.

اصناف بازار تهران

بسمه تعالی

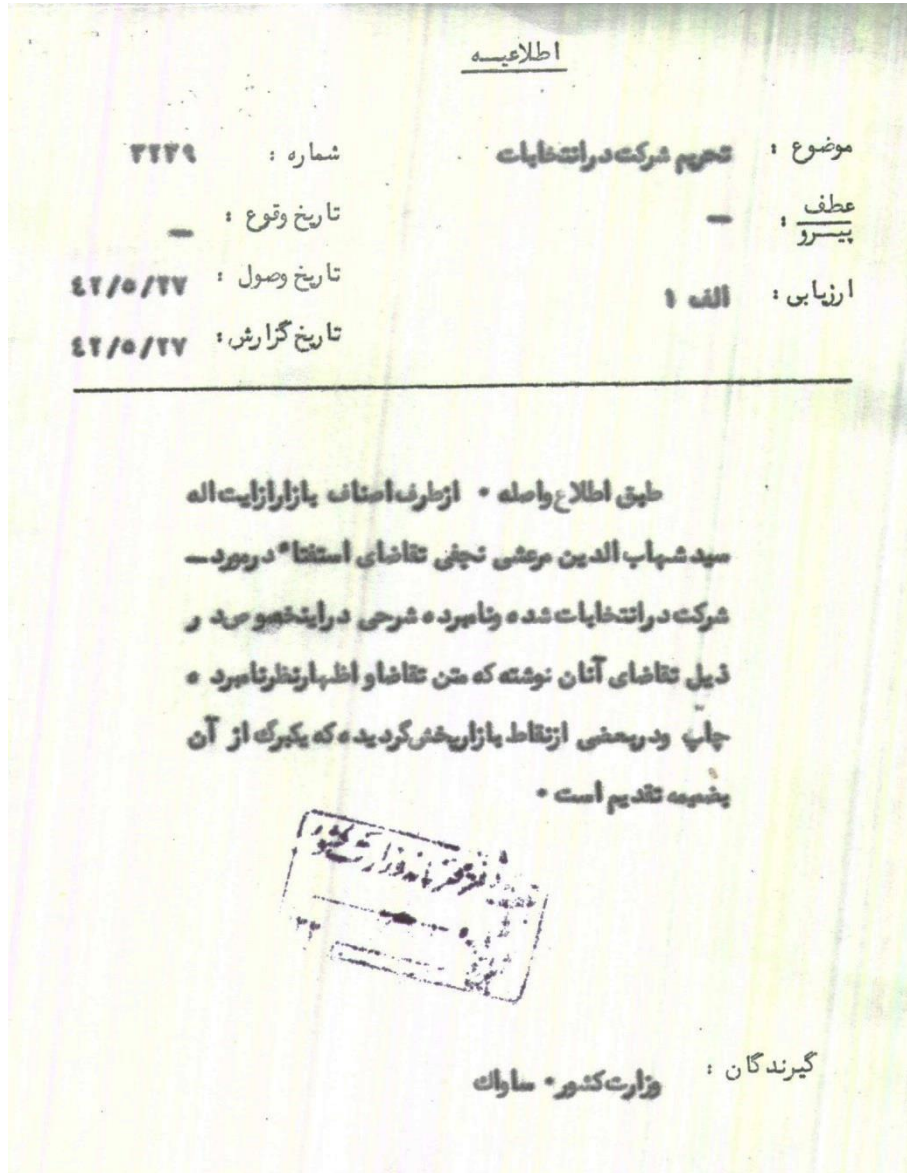
این موضوع از حقیر بطرق مختلفه از شهرستانها سؤال شده و جوابیکه نوشته شده بقرار ذیل است:

با توجه بمراتب مذکوره فوق و نبودن آزادی چه در قلم و چه در بیان و محدودیت کامل در اقدامات دینی فقط و کارشکنی‌ها و حکومت سرنیزه و مقاصد سوئی که اوایام امور در نظر دارند مانند شرکت نسوان و سایر اموری که سابقاً تصریح شده **معاونت و شرکت در امر انتخابات بهر نحو و عنوانی باشد جایز نیست**، درخاتمه از حضرت ولی عصر روحی له الفداء استمداد کرده، سعادت و توفیق و اصلاح امور مسلمین را از خداوند متعال خواهانم.

والسلام علی من اتبع الهدی

۲۱ ربیع المولود ۱۳۸۳ طهران

شهاب الدین الحسینی المرعشی النجفی

بازاریان تهران در این میان به دلیل سانسور و عدم مخابره اخبار مربوط به تحریم، از سوی روزنامه‌ها و تلویزیون، فراخوان دعوت مردم به راهپیمایی دادند و دست به اعتصاب زدند و بازارها را تعطیل کردند (آبراهامیان، ۲۰۰۲: ۵۲۳؛ روحبخش، ۲۰۰۲: ۳۰؛ سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران، سند بی شماره).

کمیته اجرائی جمعیت ایرانی دفاع از آزادی و حقوق بشر

تهران - ایران

(۲)

- اگر در سالهای ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۰ گاهگاه اعتراض و اعتراضات بهائی در احزاب و افراد طرفدار چپه ملی و در دانشگاه دیده میشد و در ۱۳۴۲ و پس از ۱۳۵۰ گرایش به عصیان و انقلاب به عده زیادی از مردم متدین و آزاد و به قشرهای جوان داخل و خارج کشور توسعه یافته بعضی از آنهاست به اسلحه و نارنجک بردند، حالا موج نارضایتی و فریاد های ناله و نفرت سرا سر طبقات اعلا از دانشجو و دانش آموز و بازاری در مرکز و شهرستان، حتی طلاب حوزه های دینی تا مد رسین و مراجع طراز اول را فرا گرفته است و همه پشهادت مطبوعات معتبر جهان یکدل و یک زبان شده اند.
- فجایع قسم و تبریز و دیگر که بعضی از مقامات و مصادر انتظامی و دولتی بوجود آوردند مردم از فرط استیصال و تشنگی عدالت بی پروا با استقبال گلوله می رفتند رساترین هشدار برای اعلیحضرت بود. پس از آن تعطیل عمومی بازارهای تهران و سراسر شهرهای ایران در اربعین شهادی تبریز را که برای همدردی و اعتراض انجام گرفت و در تاریخ ایران بی سابقه بود آیا نمیبایستی بعنوان رفتارندوم طبیعی ملی علیه نظام تحمیلی تلقی فرمایند؟
- آخرین چه مملکت، چه دولت و چه سلطنت است که در سایه آن نه دانشجو و مدرسه و خیابان و کوهستان از امنیت برخوردار است نه آزاد پخواهان و مسلمانان در خانه و دفتر و مطب و مسجد و مصون از حملات و حشمتناک مامورین مخفی و پلنی هستند و نه کسی حق حرف و حیات دارد؟
- آیا حکومت که پادشاه آزاد پها را هر وقت لازم تشخیص داد به ملت بدهد و هر وقت خواست بگیرد (مستفاد از مصاحبه خبری روزنامه نگاران آلمان) مشروطیت حساب میشود؟
- انقلاب سفید، دموکراسی رستاخیزی و تمدن بزرگ که اعلیحضرت دائما "نوید میدهند و محصول خفقان و آزار و زندان و شکنجه و کشتار از یک طرف و ناپسا مانیا و تگنا های کمر شکن و ازین رفتن تولیدات ملی از طرف دیگر است، چه ارزشی برای ملت ستمدیده ایران دارد؟
- آیا موقع آن نرسیده است که اعلیحضرت قدری بیندیشند؟ ...

کمیته اجرائیه جمعیت ایرانی دفاع از آزادی و حقوق بشر

نارضایتی بازار تهران از وابستگی حکومت پهلوی به بیگانگان

یکی دیگر از مسائلی که می توان آن را در چارچوب زمینه های ساختاری بروز جنبش اجتماعی در ایران گنجانند، وابستگی حکومت پهلوی به بیگانگان و زیر سؤال بردن استقلال کشور بود که باعث اعتراض بازاریان تهران گردید. ریشه های تشدید وابستگی حکومت محمدرضا پهلوی به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش. باز می گردد. دولت آمریکا در کنار سایر کشورها، یک کودتای نظامی در ایران را رهبری کرد که در نتیجه آن، دولت مردمی و ملی دکتر محمد مصدق سرنگون شد. پس از آن، به دنبال بازگشت محمدرضا پهلوی

به قدرت و همچنین انعقاد قرارداد کنسرسیوم نفتی، مسیر برای شاه جهت تشکیل یک حکومت وابسته و خودکامه فراهم شد (گازیورسکی، ۱۹۹۲: ۳۱ و ۱۹۹۹) سقوط دولت ملی مصدق وضعیت جامعه را بیش از پیش دچار بحران‌های سیاسی کرد و باعث اعتراض، دستگیری و زندانی شدن بازاریان تهران گردید (ازغندی، ۲۰۰۷: ۱۴۹).

حادثه‌ی دیگر که وابستگی حکومت محمدرضا پهلوی به دولت ایالات متحده آمریکا را برای مردم و بازاریان علنی و احساسات ملی‌گرایانه بازاریان تهران را خدشه‌دار کرد، تصویب لایحه کاپیتولاسیون در چهارم آبان ماه ۱۳۴۳ ش. بود که در واقع نماد سلطه‌پذیری حکومت ایران قلمداد می‌شد. امام خمینی(ره) پس از این که از این موضوع اطلاع یافت، سخنرانی شدیدالحنی علیه محمدرضا پهلوی داشت، به طوری که این سخنرانی، باعث دستگیری و تبعید امام به کشور ترکیه گردید. در اعتراض به این حادثه، بازاریان به اعتصاب‌های گسترده پیوستند. بازار تهران برای چندین روز بسته شد (خمینی، ۲۰۰۶: ۱ / ۴۱۵-۴۱۶).

شکل‌گیری دولت رانتیر و عدم نیاز حکومت محمدرضا پهلوی به بازاریان

مسئله رانت را می‌توان از عوامل ساختاری بروز رفتار جمعی بازار تهران در شکل‌گیری جنبش اجتماعی به شمار آورد. رانت در واقع ریشه در فعالیت اقتصادی داخلی ندارد و درآمد آن خارج از کشور تأمین می‌شود. با توجه به این که، کشور ایران دارای منابع عظیم نفتی بود، در دوره حکومت محمدرضا پهلوی، کشور ایران ویژگی عمومی یک دولت رانتیر را داشت. جدول زیر، سهم رانت را در بخش‌های مختلف تولید ناخالص ملی نشان می‌دهد.

جدول ۱: سهم بخش‌های مختلف در تولید ناخالص داخلی ۱۳۵۷-۱۳۴۱ (به درصد)

سال	۱۳۴۱-۴۲	۱۳۴۶-۴۷	۱۳۵۱-۵۲	۱۳۵۶-۵۷
کشاورزی	۲۷/۴	۲۱/۶	۱۰/۳	۹/۲
صنعت	۱۷/۸	۲۰/۷	۱۲/۶	۱۸/۵
خدمات	۴۰	۳۶/۴	۲۳/۹	۳۴/۹
نفت	۱۲/۳	۱۸	۵۰/۶	۳۴/۷

(کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۶۰)

علاوه بر آن، در رانت بخش کمی از افراد جامعه در تولید و اکثریت درآمد کشور نقش دارند. بر همین اساس جدول ذیل تعداد کارمندان داخلی و خارجی و کارگران شاغل در صنعت نفت را در دوره حکومت محمدرضا پهلوی مشخص می‌کند.

جدول ۲: میزان اشتغال کارگران در صنعت نفت (به نفر)

سال	کارمند ایرانی	کارمند خارجی	کارگران	پیمانکاران	جمع
۱۹۵۸	۸۱۳۹	۶۹۳	۴۸۴۷۷	۴۷۲۴	۶۲۰۳۳
۱۹۶۱	۱۰۱۸۸	۸۴۷	۳۹۶۳۸	۱۶۱۹	۵۲۲۹۲
۱۹۶۴	۹۸۸۸	۴۷۴	۳۹۶۳۸	۱۶۱۹	۵۲۲۹۲
۱۹۶۷	۱۱۶۵۹	-	۲۹۴۲۶	۱۳۸۵	۴۲۴۷۰
۱۹۷۰	۱۲۵۷۴	-	۲۶۹۵۲	۱۹۱۷	۴۱۴۱۶
۱۹۷۲	۱۲۸۳۱	۴۹۷	۲۴۹۳۱	۲۷۶۶	۴۱۸۲۱

(هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۸۹)

دولت رانتیر محمدرضا پهلوی از رانت و محل درآمدهای حاصل از فروش نفت با اقداماتی از قبیل جذب اکثریت گروه‌های اجتماعی در نظام سیاسی، تضعیف و نادیده گرفتن دو قشر سنتی بازار و روحانیت، توسعه روزافزون فروشگاه‌های زنجیره‌ای و سوپرمارکت‌ها، بانک‌های بزرگ و ایجاد مراکز تجاری، محروم کردن اعتبارات کم بهره دولتی برای بازاریان از دلارهای نفتی، کنترل رفتار بازار از طریق نظارت شدید، واردات اجناس ارزان قیمت خارجی باعث ورشکستگی بازار تهران و اعتراضات شدید آنها گردید (کدی، ۱۹۹۰: ۳۵۳-۳۶۳؛ نراقی، ۱۹۹۳: ۳۲-۳۳؛ آبراهامیان، ۲۰۰۲: ۶۱۵).

نقش بازار تهران در فعال کردن مرحله‌ی فشارهای ساختاری

اسملسر در مرحله فشارهای ساختاری به چالش‌هایی از قبیل نوسانات بازار، جنگ و منازعات گروه‌های اجتماعی اشاره می‌کند که تنش‌هایی از قبیل نگرانی در باره‌ی آینده، اضطراب و ابهام در جامعه به‌وجود می‌آورد. اقدامات محمدرضا پهلوی منجر به بروز نوسانات و بحران‌های مالی و نزاع اجتماعی در جامعه گردید و بازاریان نقش مهمی در ایجاد تنش‌ها داشتند که برخی از آن‌ها در موارد زیر اشاره شده است.

تأثیر بروز رکود اقتصادی و بحران‌های مالی بر ناراضی‌تای بازار تهران

پیگیری برخی سیاست‌ها از سوی حکومت محمدرضا پهلوی، منجر به بروز بحران‌های مالی و رکود اقتصادی در جامعه شد و به اعتراض‌های اقشار بازاری در شهرهای مختلف و به‌خصوص بازار تهران منتهی گردید. گزارش‌هایی که در لابه‌لای روزنامه‌های این دوران وجود دارد، مؤید این مسئله است. گزارشی از روزنامه مرد مبارز در اعتراض به رکود اقتصادی ارائه شده که به بیان وضعیت ممتاز اقتصادی کشور در دوره‌های گذشته و بحران‌های مالی کنونی جامعه می‌پردازد و در این باره چنین می‌نویسد: «زمانی نه چندان دور ایران میعادگاه بازرگانان جهان بود و یکی از قطب‌های اقتصادی دنیا به‌شمار می‌رفت و رفت و آمد بازرگانان و تجار جهان به ایران وضعی را پیش آورده بود که نه تنها در هتل‌های بزرگ جا نمی‌شد؛ بلکه در

مسافرخانه‌های پائین شهر، حتی اطاقک خالی نیز یافت نمی‌شد» (روزنامه مرد مبارز، چهارشنبه، ۱۹۷۸/۱۱/۲۲، شماره ۳۲۳۹).

در گزارش‌هایی که در روزنامه‌های آن زمان آمده، نشان می‌دهد مسائلی از قبیل نوسانات ارزی، برهم خوردن تعادل بازار و بروز تورم در جامعه از عوامل اصلی اعتراض بازاریان تهران بوده است. برای نمونه در روزنامه‌ی آیندگان و سایر روزنامه‌ها که این موضوع را تأیید می‌کنند، چنین آمده است: «کمبود موجودی ارزها در بازار که ده روز پیش آشکار شده بود، ادامه دارد. همچنین این مسئله باعث شده با توجه به افزایش تقاضا، قیمت‌ها بالا برود و از قیمت‌های واقعی خود فاصله بگیرد و تاجران بازار تهران دچار ورشکستگی گردند» (روزنامه آیندگان، یکشنبه، ۱۹۷۸/۰۹/۱۷؛ روزنامه آیندگان، شنبه، ۱۹۷۸/۰۹/۳۰؛ روزنامه اطلاعات، سه‌شنبه، ۱۹۷۹/۳/۲۱).

همچنین، روزنامه‌ی آیندگان در گزارش دیگری، به بیان وضعیت بحرانی ناشی از رکود اقتصادی در جامعه پرداخته و این چنین می‌نویسد: «این موضوع باعث گسترش ناآرامی‌های سیاسی با پیامدهای ناهنجار اقتصادی، نبض فعالیت بازرگانی کشور یعنی بازار تهران گردیده و به همراه آن بازار سراسر کشور را از کار انداخته است. عقب‌نشینی هر چه گسترده‌تر فعالان بازرگانی از راه محدود و حتی متوقف کردن شعاع عمل کارهای تجاری، همه‌ی امیدهای بازار را از نقطه نظر محدود بودن دوره‌ی برزخی کنونی تجاری از بین برده است» (روزنامه آیندگان، شنبه، ۱۹۷۸/۰۹/۳۰، روزنامه اطلاعات، شنبه، ۱۹۷۸/۱۱/۰۴) روزنامه‌ی عصر مهر ایران نیز در ارائه گزارشی به مسئله‌ی رکود اقتصادی و تظاهرات پی در پی در پایتخت و شهرها، تعطیلی بازار و گرانی ارزاق و تعطیلی مدارس اشاره نموده است (روزنامه عصر مهر ایران، ۱۹۷۸/۱۲/۲۶).

برقراری حکومت نظامی و سرکوب بازاریان تهران

حادثه‌ی دیگری که بازار تهران را بیش از پیش از حکومت ناراضی کرد و منتهی به بروز نزاع اجتماعی گردید، برقراری حکومت نظامی و سرکوب بازاریان بود، به طوری که این اقدامات مرحله‌ی فشار ساختاری برای شکل‌گیری رفتار جمعی و جنبش اجتماعی مدنظر اسلمسر را فعال نمود. گزارش‌هایی که در اسناد این زمان ثبت گردیده، به خوبی این مسئله را اثبات می‌کند. در یکی از اسناد باقی مانده از دوران انقلاب اسلامی در این باره، چنین آمده است: «فرش فروشان بازار تهران به استثنای چند نفر خود فروش همیشه، در صف اول مبارزین مسلمان ایران قرار داشته و به وظیفه‌ی دینی و ملی خود عمل نموده‌اند. در این زمان که در تهران اجتماع ممنوع شده و مساجد مسلمین در این ماه مبارک با زور سر نیزه تعطیل گردیده و عملاً حکومت نظامی برقرار گردیده، وظیفه‌ی خود می‌دانیم که در معابر و میادین شهر با اعتراضات خود به اعمال ضد اسلامی رژیم منحط پهلوی اعتراض کنیم و شعار ملی مرگ بر شاه را به گوش جهانیان برسانیم و با تعطیل کردن مغازه‌های خود، از روز چهارشنبه یازدهم رمضان به صفوف سایر اصناف بپیوندیم» (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی، سند شماره ۳۹۵۶۴ / ۹۹۹). حکومت پهلوی برای پوشش سوء مدیریت در حوزه‌ی اقتصادی و به دنبال آن افزایش سرسام‌آور قیمت‌ها، به مبارزه با بازاریان در سال‌های نزدیک به انقلاب

پرداخت، چرا که این قشر را عامل برهم زدن وضعیت نامناسب اقتصادی جامعه می‌دانست، به طوری که در دهه‌ی ۵۰ ش. بازاریان آماج اقدامات دولت بر ضد گران‌فروشی که از سال ۱۳۵۴ ش. شروع شده بود، قرار گرفتند و در سال ۱۳۵۵-۱۳۵۶ ش. حدود ۲۰۰ هزار نفر مغازه‌دار تهران، ۱۰۹۸۰۰ نفر در دادگاه‌های ویژه رسیدگی به تخلفات افزایش قیمت‌ها مورد محاکمه قرار گرفتند (رهبری، ۲۰۰۰: ۲۸۵).

نقش اعتصاب و بستن بازار توسط کسبه و مغازه‌داران تهران در ظهور بحران‌های اجتماعی

یکی دیگر از اقداماتی که بازار تهران انجام داد و در شکل‌گیری مرحله فشار ساختاری مؤثر بود اعتصاب و بستن مغازه‌ها توسط کسبه و مغازه‌داران بازار تهران نسبت به اقدامات حکومت بود. بستن مغازه‌ها یکی از روش‌های مؤثر مبارزه با حکومت بود که به‌طور پیوسته از سوی بازار تهران اتفاق می‌افتاد. این موضوع تأثیر آنی در افزایش قیمت‌ها و ایجاد نزاع اجتماعی داشت و توده‌ی مردم، افزایش قیمت کالاها را ناشی از عدم کارایی دولت در اداره جامعه می‌دانستند. همین مسئله باعث شد آنها به جمع ناراضیان جامعه بپیوندند و در غیرعادی نشان دادن وضع کشور و روشن نگه‌داشتن جو اعتراضی در جامعه مؤثر بود (روحبخش، ۲۰۰۲: ۲۸، سند بی‌شماره، سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بنام خدای درهم گوینده گردنکشان

قل ابان اباؤکم و اباؤکم و اخوانکم و ازواجکم و عشیرتکم و اموال اقترتموهما و تجارة تخشون کساد هما و مساکن تعرضوها احب الیکم من الله ورسوله و جهاد فی سبیلہ فتریصوا حتی یأتی الله بامرہ واللہ لایہدی القوم السفاستین (ترجمه) : بگو اگر پدران و پسران و برادران و زنان و فامیلیها و مالها انباشتتان و تجارتی کماز کساد یاس میترسید و جاهای راحتتان نزد شما از خدا ورسولش و جهاد در راه او خوشتر است پس منتظر باشید تا خدا امرش (عذاب) را بیاورد زیرا خدا مردم فاسق (بیگانه از انسانیت) را هدایت نمی کند .

یک بارد یگر ملت ستم دیده ایران با تمام وجود بیستی و درنده خوئی رژیم دست نشاندۀ پهلوی را لمس کرد . بهترین فرزندان خلق مسلمان ایران در قلم با ندای حق طلبانه **خمینی خمینی** و مرگ بر این حکومت پیزی در خون خود غلتیدند . بشهادت رسیدند و پارهای نیز اسیر شدند . اما گلوله دشمن نتوانست فریاد حقشان را در گلو خفه کند . فریادی که از گلو خونین مردم آزاده تبریز . شیراز . مشهد . اهواز و سایر شهرستانها پر شکوهتر طنین افکند و پشت دشمن خدا و خلق را بلرزه در آورد . علمای اعلام و روحانیون مبارزان با اعتراض کشودند : رژیم را در حکم محاربه گذاشتند ، نماز جماعات را ترک کردند ، عقته را عزای ملی اعلام نمودند . دانشجویان مبارز با تعطیل دانشگاهها و درگیری با پلیس و گارد وحشی دانشگاه به پشتیبانی و انتقام برخاستند . بازاریان غیور در پارهای از شهرستانها بعنوان اعتراض و عذر داری بازارها را بستند .

رژیم جلال شاه چه کرد ؟ مثل همیشه با توطئه سکوت از انکسار خبرهای مربوطه به جنبش مردم تا حد امکان جلوگیری کرد . با توعمین مکرر به روح ملت ایران

از امام خمینی

در نشریات وابسته و همچنین براه انداختن نمایشهای تبلیغاتی و تظاهرات مسخره مزدوران ساواک و رستاخیزش در شهرستانها نیت شر با اعمال کردن خون گرانهای شهدای ملت را در سر پروراند . یکبار دیگر ساده اندیشان ساده گرین جبهه درخیم رژیم را عیان دیدند تا باز هم بگویند گریه عابد شده است . برادران مسلمان حفظ خون عزیزان مردم و رسوا کردن رژیم ضد مردمی

شاه خائن

وظیفه هر فرد مسلمان است . ذرهای غیرت و وجدان اسلامی بما حکم میکند که بخاطر همدردی با داغدیدگان خلق . بخاطر همکاران یا جنبش همه جانبه مردم و بمنظور رسوا کردن دشمن غدار اسلام یا بازاریان نیز با تعطیل بازار و همصدا با همه ملت داغ دیده ایران فریاد اعتراض خود را بلند کنیم تا شاه و حزب سر نیزه ای بر بدنند که فریاد حق یا گلوله خاموشی نمی شود .

یا این منظور از روز چهارشنبه ۲۸ / ۱۰ / ۵۶ تا آخر هفته بازار بسته خواهد بود .

یا ایها الذین آمنوا اتنصروا لله ینصرکم و یشیت اعدائکم . (سوره محمد) ترجمه : ای ایمان آورندگان اگر خدا را یاری کنید شما را یاری میکند و قدمهایتان را استوار میدارد .

پیروز باد نهضت خلق مسلمانان ایران
ناپود باد رژیم پویشالی و مردم کش پهلوی

بازاریان تهران
XXXXXXXXXXXX

همچنین تعطیلی بازار به‌عنوان شکلی از اعتراض که کاملاً علنی و به لحاظ تاریخی با اهمیت بود، نمادی برانگیزاننده از تضاد سیاسی و نوعی از کنشی بود که ایرانی‌ها با عبارت بازار «شلوغ» است از آن یاد می‌کردند و به بازاریان این فرصت را می‌داد تا وارد فعالیت سیاسی شوند (کشاورزیان، ۲۰۱۹: ۳۴۲-۳۴۴؛ عتیق‌پور، ۱۹۷۹: ۷؛ استمپل، ۱۹۸۸: ۷۲).

علاوه بر آن، اعتصاب و تعطیلی مغازه‌ها، باعث کم شدن پول و نوسانات قیمت در بازار گردیده و منجر به فراگیر شدن اعتراض و نزاع خیابانی می‌شد (روزنامه اطلاعات، شنبه، ۱۹۷۸/۱۱/۰۴) در اعلامیه‌ای که در تاریخ ۱۳۵۷/۱۰/۰۴ از سوی روحانیون تهران در باره اعتصاب شکوهمند صادر گردیده، به نقش مهم تعطیلی بازار تهران در گسترش اعتراض‌ها اشاره شده و این چنین آمده است: «در این میان تعطیلی طولانی بازار تهران، این بزرگترین مرکز اقتصادی خاورمیانه و بازارهای قم، اصفهان، تبریز و شهرستان‌های دیگر که در دو قرن اخیر مظهر خشم و مبارزه ملت علیه فساد بوده‌اند، سهم مهمی در فراگیر شدن اعتصاب‌ها داشته است» (دوانی، ۱۹۹۸: ۱۱۲؛ کدی، ۲۰۰۲: ۴۱۸).

بازاریان برای ایجاد جو انقلابی، در دامن زدن به نزاع‌های اجتماعی در برابر حکومت پهلوی از گروه‌ها و سایر اقدار جامعه از قبیل دانشجویان نیز حمایت کرده و با آنها همراهی می‌کردند. برای نمونه در این خصوص می‌توان به حمایت و تعطیلی بازار تهران از دانشجویان در اعتراض به طرح دولت برای جابجایی دانشگاه آریامهر از تهران به شهر کمتر سیاسی اصفهان اشاره کرد (کشاورزیان، ۲۰۱۹: ۳۴۳-۳۴۴؛ روزنامه اطلاعات، ۱۹۷۸/۱۰/۲۹؛ روزنامه کیهان، پنج شنبه، ۱۹۷۹/۱/۱۱).

نقش بازار تهران در شکل‌گیری عقاید و باورهای تعمیم یافته

اسم‌سلسر معتقد است زمانی که در جامعه شرایط و زمینه‌های ساختاری برای وقوع جنبش اجتماعی مهیا شد، به تدریج باورهای عمومی شروع به رشد می‌کند و این مسئله منبع فشار را مشخص کرده و وضعیت مطلوب را برای آینده ترسیم می‌کند و سیر گسترش عقاید تعمیم یافته مرحله‌ی دیگری است که در پایین‌ترین سطوح مربوط به مؤلفه‌های رفتار اجتماعی یعنی نقش‌ها، سازمان‌ها، هنجارها و در نهایت ارزش‌ها تعمیم می‌یابد.

در جامعه‌ی ایران از دهه‌ی ۴۰ش. عواملی از قبیل نفوذ مذهب در اساس زندگی اجتماعی و شیعی بودن مردم، روشنگری‌های نهاد روحانیت به رهبری امام خمینی(ره) در مقابله با اقدامات ضد مذهبی حکومت محمدرضا پهلوی، مردم را دچار تنش فکری جدی کرد، به طوری که مبارزه با حکومت، وظیفه و تکلیف شرعی برای مردم بیان شد، به طوری که بخش مهمی از عقاید تعمیم یافته در جریان انقلاب اسلامی در چارچوب ایدئولوژی اسلام شیعی و انقلابی با تلاش‌های نهاد سنتی بازار اتفاق افتاد و در سه مؤلفه‌ی مهم، اسلام شیعی به‌عنوان ایدئولوژی انقلاب، فعالیت بازاریان به‌عنوان سازمان اصلی و امام خمینی(ره) به‌عنوان رهبر انقلاب تجلی پیدا کرد (قرزل ایاق، ۲۰۲۲: ۵۶-۵۷). در این میان، بازار تهران با توجه به داشتن موقعیت تاریخی و اجتماعی، در مقابل عملکرد ضد بازاری و ضد دینی حکومت، با داشتن شبکه‌های ارتباطی پیشرفته،

نظام قدرتمند مالی، گروه‌های بحث و مناظرات دینی، سنت‌های همبستگی اجتماعی خاص خود به دنبال بازتولید عقاید اسلام شیعی در جامعه به هسته‌ی اصلی مقاومت شهری تبدیل شد (فوران، ۱۹۹۹: ۵۵۴). در گسترش عقاید تعمیم یافته عوامل دیگری نیز به‌طور غیرمستقیم در ارتباط با بازار نقش آفرینی داشتند. یکی از این عوامل شبکه‌ها و پایگاه‌های نیروهای مذهبی بودند که بازاریان را با روحانیت و مردم مرتبط می‌ساخت و نقش مهمی در گسترش باورهای تعمیم یافته داشتند. مساجد بازار تهران به‌عنوان یکی از این شبکه‌های مذهبی، با برگزاری جلسات در باره اسلامی شیعی با رویکرد انقلابی، محل ارتباط مردم و بازاریان شده بودند (قزل ایاق، ۲۰۲۲: ۶۹-۷۰)؛ همچنین بازار و مساجد، دو نهاد سازمان یافته و قدرتمند برای بسیج انقلابی، در جریان انقلاب اسلامی بسیاری از راهبردها و تاکتیک‌های انقلابی را طرح‌ریزی و به انجام می‌رساندند (اشرف و بنو عزیز، ۲۰۰۸: ۱۴۳).

عامل دیگری که در ترویج باورهای عمومی نقش قابل توجهی داشت، احزاب و تشکل‌ها، انجمن‌ها و گروه‌های اسلام‌گرا و انقلابی بودند که بازاریان تهران با آنها به‌عنوان بخشی از پایگاه‌های انقلاب ارتباط داشتند. برای نمونه می‌توان به انجمن فدائیان اسلام، گروه شیعیان، هیئت‌های موتلفه اسلامی، حزب ملل اسلامی یا گروه‌هایی چون، گروه‌های ابوذر، گروه فجر اسلام، گروه مهدویون اشاره کرد. آن‌ها یکی از تلاش‌هایشان گسترش باورهای عمومی در جریان انقلاب بود (قزل ایاق، ۲۰۲۲: ۶۹-۷۲).

همچنین برخی از حوادث در جریان انقلاب، نیز از عوامل ترویج باورهای عمومی در جامعه بودند. قیام پانزده خرداد یکی از این حوادثی است که از وقایع صدر اسلام و به‌خصوص حادثه کربلا الهام می‌گرفت و نقش مهمی در گسترش عقاید تعمیم یافته داشت. در این میان جایگاه والای امام، به‌عنوان یگانه مرجع عالم تشیع که با تلاش‌های بازار تهران پس از رحلت آیت‌الله بروجردی در میان جامعه تثبیت گردید، در بستر فرهنگی و دینی جامعه ایرانی در انتشار عقاید دینی تأثیر چشمگیری داشت به‌طوری‌که خطر آن را حکومت به خوبی درک نموده و برای نابودی چنین جایگاهی، اقدامات زیادی کرد و به نوعی سعی در به حاشیه راندن اسلام شیعی مدنظر بازار و روحانیت داشت (صباغ جدید، ۲۰۰۴: ۱۸۵-۱۸۸).

رفتار جمعی بازار تهران نسبت به عوامل تحریکی و تنش‌زا

نیل اسملسر در بیان مرحله‌ی چهارم رفتار جمعی برای شکل‌گیری جنبش اجتماعی، به پیدایش عوامل تحریکی اشاره می‌کند. اسملسر معتقد است برای این که رفتار جمعی پدیدار شود، باید رویدادی مهم، افرادی را به کنش برانگیزاند و با ایجاد یک جنبش باید حادثه‌هایی رخ دهد. در دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ ش، رویدادهای تنش‌زا در جامعه اتفاق افتاد که جرقه اصلی انقلاب گردیدند و باعث تشدید فعالیت بازار تهران علیه حکومت پهلوی گردید. برخی از این حوادث به شرح ذیل است:

قیام پانزده خرداد ۱۳۴۲ش و دستگیری امام خمینی(ره)

یکی از حوادث تنش‌زا که می‌توان آن را از عوامل اصلی تشدید مبارزات انقلابی بیان کرد، قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ش و دستگیری امام خمینی(ره) توسط ماموران حکومت بود. این حادثه، نقش مهمی در روشن کردن

موتور انقلاب داشت و بازار تهران را بیش از پیش تحریک به اعتصاب و دعوت مردم به تظاهرات ضد حکومتی کرد. بازاریان تهران به همراه علما، در همان ساعات اولیه روز، در مسجد شاه تجمع و با تظاهرات در خیابان و اعتصاب، اعتراض خود را نسبت به این اقدام رژیم اعلام کردند و خواستار آزادی تمامی دستگیر شدگان شدند. تعطیلی بازار تهران به دنبال این حادثه از ۱۵ خرداد تا ۲۲ خرداد ادامه یافت (طلوعی، ۱۹۹۲: ۲۲۲؛ شریف‌پور، ۲۰۰۱: ۱۰۲؛ باقری، ۲۰۰۷: ۲۳۸؛ احمدی، ۱۹۹۲: ۱۰۴-۱۰۵).

حادثه حساسیت برانگیز دستگیری امام خمینی(ره)، بازار تهران را به شدت ملتهب کرد. گزارشی از سوی اداره یکم اطلاعات در باره وضعیت آشفته بازار و تجمع بازاریان با چوب و چماق ارائه گردیده که این مسئله را به خوبی آشکار می‌کند. در یکی از اسناد بر جای مانده در این خصوص، چنین آمده است: «در جلوی بازار عده‌ای اجتماع نموده و به چوب و چماق مجهز هستند و فقط عده‌ی کمی پاسبان وجود دارد و از سرباز خبری نیست. اوضاع بازار خوب نیست و اجتماع کنندگان قصد دارند مانند روز قبل تظاهرات نمایند» (آرشیو اسناد و نشریات مجلس شورای اسلامی، سند شماره ۸/۵ بخش ۳۱۱، تاریخ ۴۲/۰۳/۱۶).

همچنین در سند دیگری به موضوع تیراندازی در اطراف بازار تهران پرداخته شده و از اداره یکم اطلاعات خواسته شده موضوع تظاهرات، به ساواک تهران گزارش داده شود و این چنین آمده است: «در جلوی بازار، اجتماع خیلی زیاد است، پارک شهر مجدداً شلوغ شده، در جلوی بوذرجمهری تیراندازی شروع گردید» (آرشیو اسناد و نشریات مجلس شورای اسلامی، سند شماره ۷/۸ بخش ۳۱۱، تاریخ ۴۲/۰۳/۱۶).

این التهاب در جامعه در مراسم چهل‌م کشته شدگان قیام ۱۵ خرداد نیز همچنان استمرار داشت به طوری که در این مراسم بازار تهران دوباره به طور کامل تعطیل شد. بستن مغازه‌ها، نقش مهمی در تحریک بازرگانان، تاجر و کسبه برای تداوم و استمرار اعتصاب‌ها را داشت (اشرف و علی بنو عزیزی، ۱۹۹۶: ۱۴۸؛ روحبخش، ۲۰۰۲: ۶۰-۶۱).

حادثه‌ی چهل‌م شهدای تبریز در سال ۱۳۵۶ش

یکی دیگر از حوادث تنش‌زا در جریان انقلاب اسلامی که باعث تحریک بازار تهران به تعطیلی و پیوستن به تظاهرات‌های خیابانی کرد، حادثه‌ی چهل‌م شهدای تبریز بود. بازاریان در تهران در عکس‌العمل به این رویداد، مغازه‌های خود را به طور کامل تعطیل و در راهپیمایی‌های ضدحکومتی شرکت کردند. در جریان قیام ۱۹دی قم در سال ۱۳۵۶ش. نیز تعدادی از انقلابیون توسط مأموران حکومتی به شهادت رسیدند و چندین نفر نیز دستگیر و زندانی گردیدند. چهل‌م شهدای قم فرصت مناسبی بود تا مردم مبارز تبریز پس از مردم قم، مخالفت خود را با اهانت به مرجعیت و کشتار مردم نشان دهند. در این راستا قیام ۲۹ بهمن تبریز شکل گرفت که آن حرکت نیز با خشونت سرکوب شد. در بیانیه‌ی کمیته اجرایی جمعیت ایرانی دفاع از آزادی و حقوق بشر آمده، به این مسئله اشاره شده و در بخشی از بیانیه چنین آمده است: «فجایع قم و تبریز که بعضی مقامات و مصادر انتظامی و دولتی به وجود آوردند و مردم از فرط استیصال و تشنگی عدالت بی‌پروا به استقبال گلوله می‌رفتند، رساترین هشدار برای اعلیحضرت بود. پس از آن تعطیلی عمومی بازارهای تهران

و سراسر شهرهای ایران در اربعین شهدای تبریز را که برای همدردی و اعتراض انجام گرفت و در تاریخ ایران بی‌سابقه بود، آیا نمی‌بایستی به‌عنوان رفراندم طبیعی ملی علیه نظام تحمیلی تلقی فرمائید؟» (آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی تهران، سند شماره ۹۹۹/۳۹۵۶۴) این گزارش نشان می‌دهد حادثه چهلم شهدای تبریز نقش مهمی در گسترش اعتراضات بازار تهران داشته است.

نگارش مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام و روحانیت در روزنامه اطلاعات

رویداد دیگر تنش‌زا که منجر به بروز رفتار جمعی بازاریان تهران گردید و در شعله‌ور شدن انقلاب تأثیرگذار بود، انتشار مقاله‌ی توهین‌آمیز نسبت به امام و روحانیت بود که در ۱۷ دی ۱۳۵۶ ش. در روزنامه اطلاعات تحت عنوان «ایران و استعمار سرخ و سیاه» با امضای مستعار احمد رشیدی مطلق با هدف بی‌اعتبار کردن روحانیت چاپ شد. آثار انتشار این مقاله برای حکومت بسیار زیاد بود. بازار تهران نسبت به این حادثه عکس‌العمل تندی نشان داد و به‌طور گسترده تعطیل و در کنار روحانیت علیه رژیم به تظاهرات پرداختند و با خشونت مأمورین دولتی مواجه گردیدند (آبراهامیان، ۱۹۹۸: ۶۲۸). در جریان قیام مردم به دنبال چاپ مقاله‌ی توهین-آمیز، جامعه بازرگانان و پیشه‌وران به نشان تنفر و اعلام انزجار از کشتار مردم، از بازاریان خواسته بودند که از بازکردن حجره‌ها و مغازه‌ها خودداری کنند (احمدی، ۱۹۹۱: ۱۰۸). به دنبال این حادثه بود که در نقاط دیگر کشور نیز علاوه بر تهران، بازاریان عکس‌العمل نشان دادند و بازار قم نیز در ۱۹ دی ماه ۱۳۵۶ ش. تعطیل گردید و به همین سبب درگیری‌های شدیدی به‌وجود آمد و تعدادی از معترضان کشته شدند. پس از این حادثه بسیاری از بازاریان تهران با هدف بزرگداشت شهدای قیام در شهر قم، مغازه‌های خود را بستند و به اعتصاب پیوستند. علی‌رغم فشارهایی که حکومت برای ممانعت از بستن مغازه‌ها توسط بازاریان وارد ساخت، بازاریان تهران به این کار مبادرت ورزیدند و اتاق اصناف و معاملات و بازرگانی با تعدادی از مغازه‌هایی که صاحبان آن از رهبران جنبش بودند را به تعلیق درآوردند (اشرف و علی بنوعیزی، ۱۹۹۶: ۲۰۸).

مرحله سازماندهی و رهبری کاریزما در جنبش اجتماعی

نیل اسملسر پس از شکل‌گیری عقاید تعمیم یافته در میان مردم برای جنبش اجتماعی، به مرحله سازماندهی و بسیج و رهبر کاریزما برای بروز رفتار جمعی اشاره می‌کند. در این مرحله، یک گروه به‌صورت هماهنگ با شبکه‌های ارتباطی و مالی اقدام به بسیج و رهبری جنبش می‌کند. در این مرحله یک رهبر کاریزما به جنبش‌های معطوف به ارزش عینیت می‌بخشد. با توجه به این که این جنبش‌ها، معطوف به ارزش هستند، با بازسازی جامعه از آغاز تا پایان سروکار دارند. به همین دلیل، یک رهبری برای جنبش لازم است که مورد توافق اکثریت باشد. برای این امر، رهبری کاریزما، تعمیم یافته‌ترین شکل رهبری است، زیرا در رهبر کاریزما، آرزوهایی از قبیل بازسازی جمعی ارزش‌ها وجود دارد (صباغ جدید، ۲۰۰۴: ۳۶).

رهبری امام خمینی(ره) در مبارزات انقلابی، مورد وثوق اقشار مختلف جامعه به خصوص بازاریان بود، به‌طوری که عملکرد نهاد سنتی بازار برای ایجاد همبستگی در میان مردم حول رهبری امام بسیار شایان توجه است. در واقع باید گفت بازار تهران یک نهاد غیررسمی قدرتمند و پرنفوذ اجتماعی، نقش مهمی در

سازماندهی و شکل‌گیری ائتلاف به رهبری یک شخصیت والا ایفا کرد. حبیب‌الله عسگر اولادی به‌عنوان شخصیت شاخص بازار تهران به ائتلاف برای تعیین امام به‌عنوان رهبری جنبش پرداخته و در این باره می‌گوید: «ما چون یک هیئت خاصی بودیم. بعد از رحلت آیت‌الله بروجردی به این فکر افتادیم بین چندین مرجع تقلید، برویم جستجو کنیم و یک مرجع تقلید را پیدا کنیم که واقعاً بتواند به تدریج جایگزین آیت‌الله بروجردی بشود که در نهایت به حضرت امام(ره) به‌عنوان استاد اخلاق رسیدیم» (کیمیافر، ۲۰۱۲: ۷۰). برخی از تلاش‌هایی که بازاریان تهران در شکل‌گیری ائتلاف به رهبری امام انجام دادند، در موارد زیر مورد تبیین و بررسی قرار می‌گیرد.

همکاری بازاریان با امام خمینی(ره) در اعتصاب‌ها و بستن مغازه‌ها

بازاریان تهران با توجه به رویکرد سنتی - مذهبی‌شان، ارتباط بسیار نزدیکی با روحانیت و امام خمینی(ره) داشتند و در جریان مبارزات انقلابی خود با امام همکاری می‌کردند و در گسترش ائتلاف انقلابیون به رهبری امام مؤثر واقع شد و اعتصاب‌هایی که توسط بازاریان شکل می‌گرفت به خوبی مؤید این مسئله است. این اعتصاب‌ها در برخی مواقع با فرمان امام خمینی(ره) و اعلامیه روحانیون آغاز و پایان می‌یافت. اعلامیه‌های علما و اساتید حوزه علمیه قم در باره گشودن مغازه‌ها پس از اعتصاب‌ها نیز این موضوع را اثبات می‌کند. در یکی از اعلامیه‌ها چنین آمده است: «به منظور تأمین نیازهای ضروری و تجدید قوا و آمادگی بیشتر برای تداوم مبارزات مقدس خود مقتضی است کسبه‌ی محترم از روز پنج‌شنبه ۱۳۵۷/۰۹/۲۹ به‌طور موقت مغازه‌های خود را باز کنند» (دوانی، ۱۹۹۸: ۱۰۹).

همچنین در اعلامیه‌ای از امام خمینی(ره) در خصوص بازگشایی مغازه‌ها برای جلوگیری از مشکلات ناشی از تعطیلی بازار، در روزنامه‌ی کیهان چنین آمده است: «نظر به این‌که بعضی اعتصاب‌ها و متوقف بودن خرید و فروش وسایل محلی آذوقه و مواد غذایی موردنیاز مردم خصوصاً گندم و غیره، سبب محرومیت‌های مشقت بار و فلج‌کننده برای مردم زیر ستم یا رکود فعالیت اقتصادی و سبب خسارت غیرقابل جبران گردد و دستاویز تبلیغاتی و حربه‌ی جنگی به دست حریف بدهد، باید سعی شود ضمن ابراز انزجار و به زانو درآوردن دستگاه غاصب حاکم، زبان‌های ناشی کمتر متوجه ملت شجاع گردد» (روزنامه کیهان، شنبه، ۱۹۷۹/۱/۲۰).

این گزارش‌ها نشان می‌دهد نهاد غیررسمی بازار تهران و روحانیت، همگام با هم در مبارزه با حکومت پهلوی پیش قدم بودند.

حمایت مالی بازار تهران و نقش آن در گسترش ایدئولوژی انقلابی

یکی از مسائلی که در گسترش ایدئولوژی انقلابی مؤثر واقع شد، حمایت مالی بازار تهران در روند انقلاب اسلامی با هدف به‌وجود آوردن ائتلاف و سازماندهی انقلاب به رهبری امام خمینی(ره) بود. بازاریان تهران با اقداماتی از قبیل کمک مالی به خانواده‌های کشته‌شدگان و زندانیان سیاسی، طبقات کارگر و نیازمند جامعه، نهادهای مذهبی و پرداختن به امور عام‌المنفعه نقش مؤثری در گسترش ایدئولوژی انقلابی داشتند.

در مطالب زیر به بخشی از حمایت‌های مالی که بازار تهران در جریان انقلاب اسلامی داشت اشاره گردیده است.

کمک مالی بازاریان تهران به خانواده‌های کشته شدگان و مبارزان

در روند پیروزی انقلاب اسلامی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۷ ش. بازاریان اقدام به کمک مالی به خانواده‌های کشته شدگان مبارزات انقلابی کردند. در این باره نیکی کدی به نقش پر رنگ بازاریان در تداوم اعتراضات اشاره کرده و می‌نویسد: «بازاری‌ها در کمک مالی به خانواده‌های قربانیان سال ۱۹۷۸-۱۹۷۹ م / ۱۳۵۶-۱۳۵۷ ش. پیش قدم بودند و برای اعتصاب‌های ضد رژیم که در اوایل ۱۹۷۸ م / اردیبهشت ۱۳۵۷ ش. ابتدا بین دانشجویان، اساتید دانشگاهی و سپس در پائیز همان سال بین کارگران و کارمندان دولت شروع و گسترش پیدا کرد، کمک و پشتیبانی مالی بودند» (کدی، ۲۰۰۲: ۴۱۸).

زندانیان سیاسی یکی دیگر از گروه‌هایی بودند که در روند مبارزات انقلابی، مورد حمایت مالی بازاریان قرار گرفتند. کمک مالی به زندانیان در چارچوب دریافت وجوهات شرعی انجام می‌شد که بخشی از آن برای امام خمینی(ره) ارسال می‌گردد و در یکی از اسناد باقی مانده از ساواک در دوره محمدرضا پهلوی به این موضوع اشاره گردیده است (آرشیو مرکز اسناد انقلاب اسلامی، سند شماره ۳۰۷۱ مورخ ۴۴/۱۱/۱۰).

۸۳۴۰۸۶

 وزارت بهداشت و آموزش پزشکی
 سازمان نظام پزشکی
 تهران

گزارش اطلاعات داخلی

موضوع: ارسال وجه به‌عراق جهت خمینی
 محل: ...
 عطف بشماره: ۲۲۲۸۸ / الف
 تاریخ وصول خبر: ۱/۵
 تاریخ: ۴/۵
 تقویم: ۴/۵

شماره: ۷۱
 تاریخ حادثه: ...
 تاریخ وصول خبر: ۱۳۷۰/۱۱/۱۱
 تاریخ گزارش: ۱۳۷۰/۱۱/۱۱

خیلی محرمانه

مبلغ ۷۰۰ هزار تومان پول توسط آقای فروشهای بازار تهران جهت خمینی جمع‌آوری شده است و
 نیز مبلغ ۷۰۰ هزار تومان توسط آقای حاج محمود حاج علی کاشی که محل کارش در بازار است به کربلا برده شده
 از این پول ۳۰۰ هزار تومان را آقای حکیم و ۴۰۰ هزار تومان را به خمینی داده است.

سازمان نظام پزشکی
 تهران

تاریخ: ۱۳۷۰/۱۱/۱۱
 امضاء: ...
 مهر: ...

سازمان نظام پزشکی (بخش امور اجتماعی) تهران
 گیرندگان: ...
 شماره: ۷۱۲۸-۳۶

بخش مهمی از این مبالغ از بازاریان دریافت می‌گردید و با هماهنگی آنها، این مبالغ در اختیار زندانیان سیاسی و خانواده‌هایشان قرار می‌گرفت (خاطرات و مبارزات شهید فضل‌الله مهدی‌زاده، ۱۳۷۵: ۶۵). همچنین بازاریان تهران برای تداوم اعتراضات و رفع مشکلات معیشتی مخالفان حکومت پهلوی، دست به تأسیس شرکت‌های خیریه می‌زدند. در این زمینه برای نمونه می‌توان به تأسیس شرکت قائمیان که برای تأمین مالی خانواده‌های زندانیان بود و با نظر شهید بهشتی تأسیس شد، اشاره کرد (جاسبی، ۱۳۸۸: ۲۳-۲۵).

کمک مالی بازاریان تهران به نیازمندان و طبقات کارگر

کارگران یکی دیگر از گروه‌هایی بودند که در پیروزی انقلاب سهم به‌سزایی داشتند. بازاریان برای این که این گروه مهم اجتماعی را با خود همراه سازند، مخارج زندگی آنها را تأمین می‌کردند. این مسئله بیشتر به

زمانی باز می‌گشت که در کشور رکود اقتصادی گسترش یافته و کارگران به دلیل اعتصاب در سال ۱۳۵۷ ش. و بیکاری و مزد پایین در تأمین معیشت خود، دچار مشکلاتی گردیده بودند. این امر آنها را از نگرانی تأمین معاش خود، باز می‌داشت و مشوق تداوم اعتصاب طبقه‌ی کارگر می‌شد (اشرف و علی بنوعزیزی، ۱۳۷۵: ۱۴۸).

کمک مالی بازار تهران به کارگران برای تداوم اعتصاب‌ها گاه به دستور امام خمینی(ره) انجام می‌شد. در خاطرات محسن لبانی یکی از بازاریان تهران، به این مسئله اشاره شده است. ایشان در خاطرات خود می‌گوید: «توی همین ایام اعتصاب، امام فرمودند که به این‌ها کمک کنید. به این‌ها که کارگر هستند و دستشان خالی است. شش ماه بازار بسته باشد، این‌ها از کجا بیاورند خانواده‌هایشان را تأمین کنند؟ به این‌ها کمک می‌کردیم. کلاهمان را می‌گذاشتیم توی جیب‌مان، می‌رفتییم بازار و این یکی آن قدر می‌خواست و آن یکی آن قدر بهشان می‌دادیم که اعتصاب را نشکنند. شش ماه بستن بازار شوخی نیست. صاحب مغازه پول دارد ولی شاگرد مغازه چه بکند؟ واقعاً کمک شده به اینها» (مرادی‌نیا، ۱۳۸۷: ۲۵۰-۲۵۹)؛ سعید امانی همدانی نیز یکی از بازاریان ثروتمندی بود که در خاطرات خود در خصوص کمک مالی بازاریان به کارگران اشاره کرده و چنین می‌گوید: «ماه‌های آخر سال ۵۷ که به فرمان امام خمینی(ره)، شیرهای نفت بسته شد و کارگران صنعت نفت برای همراهی با انقلاب اعتصاب کردند. بازار تهران در پرداخت حقوق آنها مشارکت داشت، یا اگر پول بنا بود برای امام ارسال بشود و هر چیز دیگری باز هم همین‌طور...» (مرادی‌نیا، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

نقش بازار تهران در گسترش اعتراضات و عدم توان حکومت در کنترل انقلاب

دستگاه کنترل و سرکوب در هر حکومتی نقش مهمی در بقای حاکمیت دارد. نیل اسملسر در مرحله‌ی آخر رفتار جمعی معتقد است حکومت در سرکوب و شورش از خود ضعف و ناتوانی نشان می‌دهد و این مسئله باعث می‌شود یک جنبش اجتماعی معطوف به ارزش به یک انقلاب تبدیل گردد. حکومت محمدرضا پهلوی، علی‌رغم برخورداری از دستگاه سرکوب، نتوانست موج گسترش جنبش انقلابی مردم ایران را کنترل کند. بازار تهران در این زمینه، نقش مهمی در عدم توان کنترل حکومت برای سرکوب انقلابیون داشت. چرا که دارای بدنه‌ی اجتماعی بسیار قوی در جامعه بودند و توانستند، در کنار روحانیت، ائتلافی عظیم علیه حکومت پهلوی به‌وجود آورند. بازاریان در واقع، یکی از نهادهای شهری تأثیرگذار در گسترش موج اعتراضات و راهپیمایی‌های خیابانی به‌شمار می‌رفتند. یکی از عللی که حکومت پهلوی نتوانست جنبش سازمان یافته را کنترل و سرکوب کند، اعتصاب‌های گسترده‌ای بود که بازاریان تدارک می‌دیدند و با این اقدام با غیرعادی جلوه دادن وضعیت مردم را به خیابان‌ها می‌آوردند. بستن مغازه‌ها به نوعی شیوه‌ی مقاومت مؤثر مبدل شده بود و خیلی زود اقتصاد شهر را تحت تأثیر خود قرار می‌داد و باعث به‌وجود آمدن وضعیت بحرانی و تداوم و گسترش اعتراضات در بسیاری از شهرها می‌شد که توان حکومت برای مبارزه با انقلابیون را به تحلیل می‌برد (قزل ایاق، ۲۰۲۲: ۳۷۹).

برخی از وقایع نیز باعث گسترش اعتراض‌های خیابانی و اعتصاب‌ها در سراسر کشور می‌شد به طوری که حکومت توان کنترل این حجم از ناراضی‌ت‌ها و گسترش اعتراض‌های مردمی را نداشت. برای نمونه، واقعه ۱۷ شهریور ۱۳۵۷ ش. نقش مهمی در گسترش مبارزات انقلابی داشت و باعث بیرون رفتن عنان کار از دست حکومت گردید. مهم‌ترین پیامد این حادثه، گسترش اعتصاب‌ها و اعتراض‌ها از سوی بازار تهران بود که ضربه‌ی سختی بر پیکره‌ی اقتصادی و حیات رژیم وارد ساخت. ماهیت آن سیاسی و هدف آن، از پا درآوردن و فلج ساختن رژیم بود (ملایی، ۱۹۹۸: ۲۸۷؛ حسینیان، ۲۰۰۸: ۴۱۴-۴۷۳). حادثه‌ی دیگری که در گسترش موج اعتراضات مردمی مؤثر بود، تصویب لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی بود. نخستین تلاش در مخالفت با لایحه از سوی بازار تهران اتفاق افتاد. آنها در واکنش به تصویب انجمن‌های ایالتی و ولایتی به توزیع و تکثیر اعلامیه امام و دیگر مراجع پرداختند (خاطرات حاج احمد قدیریان، ۲۰۱۱: ۶۸؛ ناگفته‌ها خاطرات شهید مهدی عراقی، ۱۹۹۱: ۱۵۰-۱۵۱). دو نفر از شخصیت‌های بازار تهران به نام حسین مصدقی و مصطفی برقی بودند که فعالیت زیادی داشتند و در بازار، چاپخانه داشتند. این افراد نقش تأثیرگذاری در گسترش روحیه انقلابی از طریق تکثیر اعلامیه داشتند. همچنین مبالغ زیادی نیز برای پیروزی انقلاب اسلامی و به صحنه کشاندن مردم هزینه کردند. اسداله بادامچیان و جواد مقصودی نیز در بیان خاطرات خود، به مشارکت بازار تهران در تکثیر و توزیع اعلامیه‌های امام اشاره کرده‌اند (مرادی‌نیا، ۲۰۰۸: ۲۵۰؛ مصاحبه با اسداله بادامچیان، جلسه ۸ شماره بازیابی ۲۹۷۴، خاطرات جواد مقصودی، ۱۹۹۷: ۷۳).

اقدام دیگر بازار تهران که توان دستگاه سرکوب حکومت پهلوی را به طرز چشمگیری کاهش داد، ورود به حوزه‌ی تشکیلات انتظامی بود که قدرت دستگاه سرکوب حکومت محمدرضا پهلوی را بیش از پیش کاهش داد. در روزهای منتهی به پیروزی انقلاب، امام خمینی (ره) از مردم خواستند تا خودشان مواظب نظم مملکت باشند و جوانان کنترل شهرستان‌ها و دهات و قراء را به دست گیرند. بعد از این پیام، بازاریان تهران به تشکیل دسته‌های کوچک از جوانان پرداختند. این جوان‌ها، بعد از آن به اعضای کمیته انقلاب تبدیل شدند. آنها از بازار تهران کمک مالی دریافت می‌کردند. علاءالدین میرمحمد صادقی درباره تشکیل این کمیته‌ها، در کنار کمیته‌ی اعتصاب‌ها، می‌گوید: «در همین دوران، یک سری کمیته‌های فرعی نیز در محله‌ها تشکیل شده بود. اما، فعالیت‌های این کمیته با کمیته‌های تنظیم اعتصاب‌ها، تفاوت اساسی داشت و عمده فعالیت آنان هم در زمینه‌ی کارهای امنیتی بود» (مهرجو و غفرانی، ۲۰۱۲: ۱۵۶).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش نقش بازار تهران با نظریه رفتار جمعی نیل اسملسر مورد آزمون‌پذیری قرار گرفته است و مؤلفه‌هایی که اسملسر در جنبش‌های اجتماعی به آن اشاره می‌کند، با رفتار بازاریان تهران تا حدودی سازگاری دارد. اسملسر برای ظهور شرایط انقلابی، شش مرحله را طراحی کرده است که باید اتفاق افتد تا انقلاب به نتیجه برسد. بنابر رهیافت اسملسر، برای نقش بازار تهران در انقلاب موارد زیر قابل تأمل است:

- ۱- در مرحله‌ی اول ظهور شرایط ساختاری مدنظر نیل اسملسر، حکومت محمدرضا پهلوی با اجرای سیاست توسعه اقتصادی و مدرن سازی، وابستگی به بیگانگان و تشکیل یک دولت رانتیر، منجر به بروز رفتار جمعی و اعتراض شدید بازار تهران گردید و بازاریان را وارد فاز مبارزات انقلابی کرد.
- ۲- در مرحله دوم فشارهای ساختاری عواملی از قبیل بروز رکود اقتصادی و بحران‌های مالی، سرکوب بازاریان تهران با اعمال حکومت نظامی، نزاع‌های اجتماعی و درگیری بازار تهران با حکومت تشدید یافت و منجر به ظهور فشارهای ساختاری گردید.
- ۳- در مرحله‌ی سوم با تلاش‌های بازار تهران در کنار نهاد سنتی روحانیت، ایدئولوژی اسلام شیعی با رویکرد انقلابی، به‌عنوان مؤلفه اصلی انقلاب اسلامی، در جامعه ترویج یافت و زمینه را برای گسترش عقاید و باورهای تعمیم یافته فراهم گردید.
- ۴- در مرحله چهارم حوادثی از قبیل قیام ۱۵ خرداد و دستگیری امام خمینی(ره)، حادثه چهل‌م شهدای تبریز در سال ۱۳۵۶ش، نگارش مقاله توهین‌آمیز نسبت به امام و روحانیت در روزنامه اطلاعات منجر به ظهور عوامل تنش‌زا گردید که بازار تهران را بیش از پیش وارد مبارزات انقلابی برای پیروزی کرد.
- ۵- در مرحله پنجم، پس از رحلت آیت‌الله بروجردی، با تلاش بازار تهران به خصوص در زمینه حمایت مالی در ابعاد مختلف از انقلاب، ائتلافی از اقشار مختلف به رهبری امام خمینی(ره) به‌عنوان یک شخصیت والا، شکل گرفت تا جنبش اجتماعی برای به ثمر نشستن، رهبری گردد.
- ۶- در مرحله ششم به‌عنوان آخرین مرحله بروز رفتار جمعی، بازار تهران با اقداماتی از قبیل تدارک اعتصاب‌ها و راهپیمایی‌های خیابانی و کمک به تشکیلات نظامی، موج انقلاب را گسترده‌تر کرد، به‌طوری‌که حکومت محمدرضا پهلوی توان کنترل آن را به دلیل گستردگی بیش از حد، از دست داد و در نهایت جنبش اجتماعی مدنظر نیل اسملسر، با عبور از شش مرحله با کمک بازار تهران اتفاق افتاد.

References

- Abrahamian, Yervand (2002 and 1998). Iran between two revolutions, *Introduction to the Political Sociology of Contemporary Iran*, translated by Ahmad Golmohammadi and Ebrahim Fatahi, Tehran, Ney Publishing. (In Persian)
- Abrahamian, Yervand (2006). *Essays in Political Sociology of Iran*, translated by Soheila Farsani, Tehran, Pardis Danesh. (In Persian)
- Amjad, Mohammad (2001). *Iran from Royal Dictatorship to Theocracy*, translated by Hossein Muftakhri, Tehran, Open. (In Persian)
- Ashraf, Ahmad & Azizi, Ali Banu (1996). *Social Classes, Government and Revolution in Iran*, translated by Sohaila Torabi Farsani, Nilofar, Tehran. (In Persian)
- Atiqpour, Mohammad (1979). *The role of bazaars and bazaars in the Islamic Revolution*, Tehran, Kayhan.

- Atiqpour, Mohammad (1979). The role of bazaars and bazaars in the Islamic Revolution, Tehran, Kayhan.
- Azghandi, Alireza (2000). The ineffectiveness of Iran's political elites between the two revolutions, Qoms, Tehran. (In Persian)
- Bagheri, Ali (1997). *Memories of 15 Khordad*, Tehran, Islamic Revolution Literature Office. (In Persian)
- Derishi, Mehdi (2000). *Economy and Islamic Revolution*, Tehran, Islamic Revolution Documents Center. (In Persian)
- Devani, Ali (1998). *Iran's Clerical Movement*, Tehran, Islamic Revolution Records Center, second edition. (In Persian)
- Document No. 3239, Organization of Records and National Library of Tehran.
- Document No. 3805, Organization of Records and National Library of Tehran.
- Document No. 39564/999, Organization of Records and National Library of Tehran.
- Document No. 5/8, Section 311, Documents and Publications of the Islamic Council.
- Document No. 7/8, Section 311, Documents and Publications of the Islamic Council.
- Document No. 7/9, Section 311, Documents and Publications of the Islamic Council.
- Foran, Jan (1999). *Fragile Resistance, History of Iran's Social Developments*, translated by Ahmad Tedin, Tehran, Rasa.
- Gaziorski, Mark (1992). *American foreign policy and the Shah*, translated by Fereydoun Fatemi, Tehran, Nahr-e-Karzan.
- Hosseinian, Ruhollah (2007). *Fourteen years of ideological competition 1356-1343*, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center.
- Ingand newspaper, documents and publications of the Islamic Council.
- Iran's Asr Mehr newspaper, documents and publications of the Islamic Council.
- Jan. D, Stempel (1998). *Inside the Iranian Revolution*, translated by Manouchehr Shojaei, Tehran, authored.
- Kadi, Niki (1990 and 2002). *The Roots of the Iranian Revolution*, translated by Abdol Rahim Tashteh, Tehran, Qalam Publishing Company. (In Persian)
- Kamali, Masoud (2012). *State-building Civil Society in Contemporary Iran*, Tehran, Open Publications.
- Katouzian, Mohammad Ali (1993). *Iran's political economy, from the constitution to the end of the Pahlavi dynasty*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran, Center. (In Persian)
- Kavrazian, Arank (2000). *Market and Government in Iran*, translated by Mohsen Mahmoudi, Tehran, Duniya Ekhtaz Publications.
- Kayhan newspaper, documents and publications of the Islamic Council.
- Khomeini, Ruhollah (2006). *Imam Khomeini's book*, first volume, Tehran, Imam Khomeini's (RA) Editing and Publishing Institute. (In Persian)
- Kimia Far, Mohammad (2012). *Habibullah Asgar Oladi's memoirs*, Tehran, Islamic Revolution Records Center. (In Persian)
- Kimia Far, Seyyed Mohammad (2012). *Habibullah Asgar Oladi's memoirs*, Tehran, Islamic Revolution Records Center.
- Malai Towani, Alireza (1998). "Analytical study of the event of 17 Shahrivar 1357", *Matin research journal*, number one. (In Persian)
- Mard Mubarez newspaper, documents and publications of the Islamic Council.

- Mehrjo, Behzad and Ghafarian, Mateen (2011). *A window to the past, memories of Aladdin Mir Mohammad Sadegh*, Tehran, Entrepreneur. (In Persian)
- Moghdisi, Mahmoud and others (1991). *Unsaid, memories of Martyr Mahdi Iraqi*, by Mahmoud Moghdisi and others, Tehran, Rasa. (In Persian)
- Moradinia, Mohammad Javad (2008). *Imam Khomeini and the militant religious delegations*, Tehran, Imam Khomeini's Organization and Publishing Institute. (In Persian)
- Nabawi, Hossein and Sarbandi, Mohammad Reza (2004). *Memoirs of Haj Ahmad Qadirian*, Tehran, Islamic Revolution Records Center. (In Persian)
- Newspaper of information, documents and publications of the Islamic Council.
- Purshani, Iraj and others (2010). *Bazaar and Islamic Civilization*, Tehran, Publishing House. (In Persian)
- Qezel Ayaq, Hossein (2022). *Tehran market, political and revolutionary developments*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Cambyz Azizi, Papyrus.
- Rahmati, Mohammad & Ghafari, Zahid (2010). *Analysis of Khordad 15th Uprising in the framework of Smelser's Social Movement Theory*, Social Sciences Quarterly. (In Persian)
- Rooh Bakhsh, Rahim (2002). *The role of the market in the Khordad 15 Uprising*, Tehran, Islamic Revolution Records Center. (In Persian)
- Sabbagh, Javad (1979). *Explaining the Islamic Revolution of Iran with an emphasis on the theory of collective behavior*, supervisor Dr. Ali Mohammad Hashedi, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute. (In Persian)
- Sharifpour, Reza (2001). *Mosque and Islamic Revolution*, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center. (In Persian)
- Smelser, Neil (2008). *Theory of Collective Behavior*, translated by Reza Dejkam, New Findings Institute.
- Toloui, Mahmoud (1992). *The Story of the Revolution*, Tehran, Alam Publishing. (In Persian)
- Toloui, Mahmoud (2004). *The Story of the Revolution*, Tehran, Alam Publishing. (In Persian)